

URTX

EL TOSSAL DEL MORO.
UN JACIMENT VISIGOT I IBÈRIC A L'URGELL?
PRIMERS RESULTATS

Óscar Escala Abat, Marta Mulet Cases, Anna Colet Marcé

EL TOSSAL DEL MORO. UN JACIMENT VISIGOT I IBÈRIC A L'URGELL? PRIMERS RESULTATS

Abstract

Primeros resultados de las campañas arqueológicas realizadas en el yacimiento del Tossal del Moro (Castellserà, l'Urgell), un yacimiento ibérico con una ocupación visigoda posterior. El yacimiento visigodo consta de tres fases que funcionan con la muralla, fuera muralla se documentan estructuras anteriores a la construcción esta muralla.

An approach to the first results of the archaeological excavations at the Tossal del Moro (Castellserà, l'Urgell), an Iberian site with Visigoth occupation. The Visigoth site consists of three phases operating with the wall. Outside the wall, there are structures documented from before it was built.

Paraules clau

Jaciment ibèric, assentament visigod, sivelles visigodes, muralla.

1. El poblament visigot a Catalunya

En general, la informació arqueològica disponible fins fa pocs anys sobre el període visigot a Catalunya és molt minsa; quasi exclusivament ens l'aporten els jaciments del Bovalar (Seròs, Segrià) i puig Rom (Roses, Alt Empordà), ambdós excavats per Pere de Palol i poc publicats.

En gran part, aquest desconeixement dels poblats visigots es deu al paradigma predominant al llarg del segle xx en què l'estudi de l'època visigoda a la península ibèrica se centrava exclusivament en dos temes: cementiris i esglésies (COLLINS 2005). Tot i que seria un debat interessant discutir sobre aquestes idees en els processos d'excavació, no creiem que sigui aquest el lloc per a fer-ho.

Existeix, també, una segona raó, aquesta de caire més pràctic, per aquesta manca de coneixement en el registre arqueològic dels poblats visigots. Com que no ha existit una producció ceràmica estandarditzada i fàcilment recognoscible durant molts anys, sobretot durant la primera meitat del segle xx, s'han atribuït les produccions de ceràmica de cuina de torn lent i cocció reductora al gran calaix de sastre de la ceràmica reduïda alt medieval. Això també explica per què el coneixement ens l'aporten majoritàriament les necròpolis, ja que sí que es coneix i s'ha sistematitzat l'atuell metàl·lic (principalment sivelles de cinturó) que s'acostuma a trobar en els enterraments.

En els últims anys, però, aquesta tendència s'ha anat invertint. La major protecció del patrimoni i la intensificació de les excavacions arqueològiques, la majoria de vegades motivades per la construcció de grans infraestructures han conduït a la documen-

tació i excavació d'un bon nombre de jaciments pertanyents al període que comprèn l'antiguitat tardana i l'inici de l'edat mitjana. Per les terres de ponent la construcció del canal Segarra-Garrigues ha permès el coneixement d'aquest moment cronològic gràcies a les intervencions dutes a terme a les Pallargues (Plans de Sió, la Segarra) i a la Fogonussa (St. Martí de Maldà, l'Urgell), excavacions encara inèdites. Tot i això hi ha una manca encara d'excavacions programades de jaciments d'aquesta cronologia. A les nostres terres aquest tipus d'excavació es limita als jaciments de Morulls (Gerb, la Noguera) i al tossal del Moro (Castellserà, l'Urgell).

Com hem anat veient, la manca d'excavacions arqueològiques en assentaments visigots es tradueix també en una manca de monografies sobre el tema i d'articles específics sobre aquest període. La bibliografia disponible es basa sobretot en síntesis generals. En les síntesis arqueològiques que fan referència a l'arqueologia visigoda es distingeixen tres tipus d'assentaments (ROIG BUXÓ 2009). El primer tipus correspon als poblats amb precedent de vil·la romana baiximperial, ubicades a les zones perifèriques d'aquestes. Aquest tipus d'ocupació es dona, per exemple, a la vil·la dels Munts (Altafulla, Tarragonès) o en el cas recentment documentat del jaciment de la Fogonussa (Sant Martí de Maldà, l'Urgell).

El segon tipus són els poblats creats de nova planta construïts seguint les tradicions constructives de centre Europa de cabanes amb fusta o altres materials peribles i retalls subterranis, els coneguts com a fons de cabana. Aquest tipus d'ocupació es troba situada a les zones agrícoles de la plana amb un gran nombre de sitges, com el cas del ja-

ciment de la Solana (Cubelles, el Garraf) (BARRASETAS, E. 2007) o les sitges recuperades a Vilans de Reig (els Torms, les Garrigues) (ESCALA, O; NIETO, E. 2004).

El tercer tipus són els poblats situats en llocs elevats, de nova creació, construïts seguint les tradicions constructives mediterrànies amb un ús extensiu de la pedra i la tàpia, del que en serien un exemple puig Rom (Roses, Alt Empordà), Vilaclara (Castellfollit del Boix, Barcelona) o el mateix Bovalar (Seròs, el Segrià).

Un dels principals problemes a l'hora de datar aquest tipus de jaciments és la dificultat d'atribuir cronologia a la ceràmica de l'època, sobretot per la falta d'importacions que es documenta a partir de la segona meitat del segle VI i al fet que la ceràmica es regionalitza molt, dificultant-ne una sistematització de les diferents tipologies. Es tracta d'una ceràmica de cuina, sense peces de servei, principalment fetes amb torn lent i coccio reductora. Els tipus ceràmics són escadussers, principalment olles, bols i la característica gerra trilobulada; pocs tipus i amb una vida molt llarga que abraça tot el període. (GURT, J. M.; NAVARRO, R. 2005).

El paral·lel més clar que trobem per al tossal del Moro és el jaciment del serrat dels Tres Hereus (Casserres, Barcelona), ja que, com presumiblement passa a Castellserà, el jaciment de Casserres també s'assenta sobre un jaciment ibèric. Al serrat dels Tres Hereus els treballs arqueològics s'han centrat en les restes del poblament iberoromà. Les restes atribuïbles a l'alta edat mitjana s'han detectat a través de cales i del material recollit en superfície. En l'única cala on es van poder documentar estructures altmedievales, aquestes reaprofiten estructures de l'ocupació anterior i altres murs de pedres lligades amb fang (FOLCH, et alii 2007).

2. El jaciment del tossal del Moro

El tossal del Moro s'ubica al terme municipal de Castellserà (l'Urgell), a uns 4 km del nucli del poble. Està situat al vessant sud de la serra d'Almenara, en una de les seves últimes alçades dominant la plana.

Al peu del jaciment trobem el camí antic que comunica Castellserà amb Agramunt, proper al canal d'Urgell i la font de l'Aiguader. Es tracta d'un tossal allargassat L'orientació del qual és sud-oest nord-est, amb unes coordenades UTM: X. 336,00/Y:46245 (full 38, 1:50000, ICC, Col·lecció 1:50000), amb una altitud de 365 msnm.

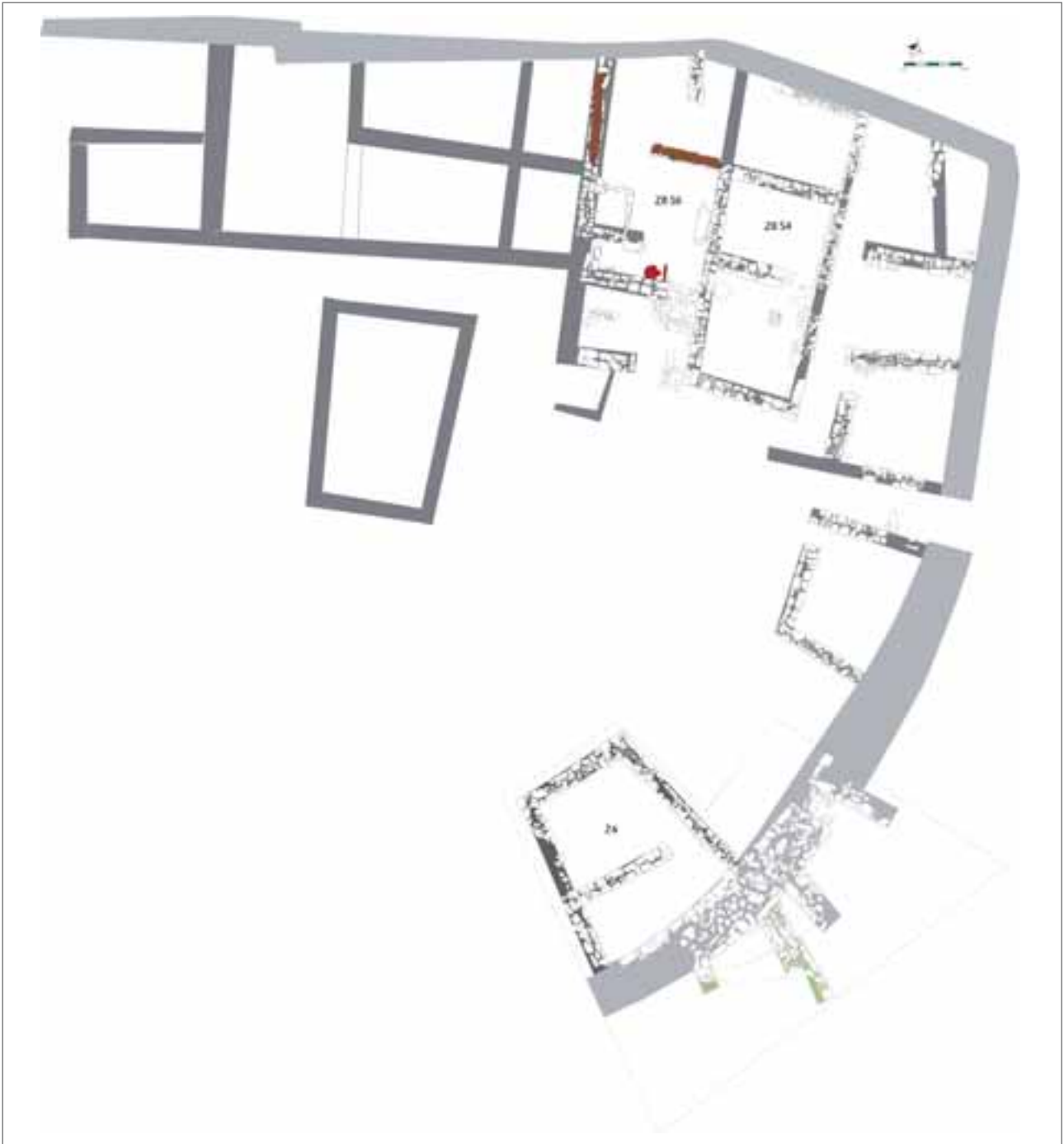
Les primeres notícies del jaciment ens arriben amb la Carta arqueològica de les valls dels rius Corb, d'Ondara i Sió (BOLEDA I CASES 1976). L'autor en desconeixia l'emplaçament exacte, però tenia notícia de troballes de ceràmica Hallstatt. Posteriorment a aquesta publicació el jaciment s'inclou a la Carta Arqueològica de l'Urgell. L'any 1991 J. M. Puche fa referència al tossal del Moro de Castellserà a l'hora de parlar de la necròpolis d'Almenara a la qual li atribueix una cronologia aproximada de segle VIII a. C. En el seu article Puche afirma que segons els indicis recollits en superfície la necròpolis d'Almenara i el tossal del Moro podrien ser contemporanis. (PUCHE 1991:25; 1993).

Tot i que era un jaciment conegut, en cap cas trobem referències a l'ocupació visigoda, que no es va descobrir fins a la primera intervenció arqueològica, realitzada al tossal del Moro el 2006, sota la direcció d'Oscar Escala i en el marc d'un Pla d'Ocupació del Departament de Treball de la Generalitat de Catalunya gestionat pel Consell Comarcal de l'Urgell. Fou després d'aquesta primera intervenció que es descobrí el potencial arqueològic del jaciment (així com la fase d'ocupació visigoda) i es va decidir la realització d'una sèrie d'intervencions programades que s'han dut a terme amb el finançament d'aquests plans d'ocupació. En total s'han realitzat quatre campanyes d'excavació i en l'actualitat s'està realitzant la cinquena campanya.

En superfície, s'identifiquen materials tant immobles, especialment ceràmica, com elements arquitectònics, en tota l'extensió del tossal. Fins al moment només s'ha actuat en l'extrem sud-est, la zona que sembla tenir més potència estratigràfica. Totes les generalitzacions que fem a partir d'aquest moment s'hauran de prendre com a resultat del coneixement que fins al moment tenim del jaciment i que estan exposades a canvis en funció de les intervencions que es realitzin.

3. Les campanyes d'excavació. Primers resultats.

La primera campanya d'intervenció arqueològica en el jaciment del tossal del Moro es va realitzar a petició de l'Ajuntament de Castellserà que coneixia l'existència d'un jaciment en un tossal que era de propietat municipal. La intenció de l'Ajuntament era valorar el potencial arqueològic i patrimonial del jaciment per donar més atractius turístics a la població i aprofundir en el coneixement històric del municipi.

Així doncs, els objectius de la primera campanya (2006-2007) foren intentar establir una cronologia fiable del jaciment (ja que les notícies que es tenien el dataven des de l'edat del bronze a l'època ibèrica). Al mateix temps, es tenia la intenció de determinar si existia més d'una fase d'ocupació, determinar la importància del sistema defensiu i la relació amb el barri extramurs, reconeixible en superfície, i, finalment, intentar conèixer la distribució del sistema viari. Objectius ambiciosos per a un pla d'ocupació realitzat amb la participació de dos persones en el terreny. Tot i la limitació de personal, es va poder documentar l'existència de diferents

fases constructives, que, malgrat la gran presència de materials ibèrics, semblen pertànyer totes elles a l'ocupació visigoda del tossal. Es va intervenir en una petita habitació (fig. 1, Z4), adossada a la muralla, situada al sud del tossal. L'habitació compta amb almenys dues fases constructives: la més antiga conformada pels murs de tanca de l'habitació i la fase posterior definida pels mateixos murs mitgers als quals s'afegeix un mur que compartimenta l'espai interior en dues habitacions, essent la posterior més petita. La planta d'aquesta habitació és lleugerament trapezoidal, essent més ampla la part posterior adossada a la muralla. En l'ex-

Fig. 1.
Planta del jaciment.
Dibuix: Òscar Escala.

cavació d'aquesta estructura no es va documentar cap llar de foc ni cap element d'arquitectura interna (banquetes, forats de pal...), fet que fa pensar que aquesta habitació no és el que tradicionalment entenem com a casa sinó que fos un espai dedicat a l'emmagatzematge o zona de transformació de matèries primes (excloent la mòlta, per la inexistència d'enllosats) que, a causa de la manca d'elements arquitectònics i a l'escassetat de material moble recuperat, es fa impossible de definir. En aquesta habitació no es va exhaurir tot el sediment arqueològic, sinó que es va aturar l'excavació en estratigrafia d'ocupació que passava per sota la muralla, indicant ja en aquest primer moment, l'existència de tres fases arquitectòniques.

També s'intervingué a les estructures construïdes fora muralla, situades al sud de l'habitació excavada (fig. 1). També en aquest punt es van poder documentar tres fases constructives, una de les quals és anterior a la construcció de la muralla. Les estructures construïdes en vessant es troben en molt mal estat de conservació i tallades, suposem, per la construcció d'un marge que encara és visible. Les estructures construïdes en vessant es documenten, fins al moment, en tot el vessant est.

Quant als materials mobles, el jaciment del tossal del Moro és veritablement pobre. Pobre, fins al punt que les restes residuals de materials ibèrics van ser interpretades com a materials legítims fins a la troballa d'una sivella visigoda que es trobà dins l'àmbit excavat, però fora de context i que es pot atribuir a una cronologia aproximada del segle VII d. C. Aquest fou, sens dubte, la troballa més important de la intervenció, fou el punt d'inflexió que transformava un jaciment ibèric en un dels pocs jaciments visigots coneguts en l'àmbit de l'arqueologia lleidatana. Es va continuar amb els objectius predefinits en la intervenció tot i que fent més modern tot el que havíem suposat sobre el jaciment.

La segona campanya d'excavació, dirigida per Marta Mulet, (2007-2008) fou, amb diferència, la campanya més ambiciosa portada a terme al jaciment. Va suposar la neteja superficial de tot el quadrant nord-est del tossal, deixant al descobert bona part de l'urbanisme de la zona. Cal destacar la troballa d'una gran casa adossada a la muralla (fig. 1, Z8, S4). Com a gran casa entenem una edificació de sis habitacions connectades per un passadís interior en la qual exis-

teix el cos central d'habitat formada per una gran sala tripartida i tres magatzems o espais de producció adossats a la muralla. En la casa s'hi poden reconèixer diferents fases constructives, representades per la construcció de murs mitgers que compartimenten espais que originalment eren més amplis. Un índex de les diferents fases constructives en aquest gran espai és l'amortització de sitges, excavades en una primera fase, que durant una segona seran retallades i inutilitzades. Deixant de banda la gran extensió que ocupa aquesta casa, una de les seves particularitats rau en l'entrada. Es tracta d'una entrada en colze des del carrer, el mur amb orientació oest est condiciona i regula l'accés a la casa. A diferència de l'habitació excavada durant la primera intervenció al tossal, aquesta casa presenta elements d'arquitectura interior, dels quals destaquem una banqueteta correguda adossada a la muralla a l'habitació nord-oest, diferents llars, ja siguin lenticulars o construïdes. Durant l'excavació d'una de les estances de l'est de la casa es va recuperar una altra sivella visigoda, que com la de la primera campanya, també estava fora de context. Farem referència a les dues sivelles més endavant. Aquesta casa s'ha acabat d'excavar, arribant a nivells geològics, en l'última campanya 2010-2011, que encara està en curs dirigida per Judit Mellado i coordinada per Xavier Escuder.

Tota l'estratigrafia excavada al tossal presenta gran quantitat de material ceràmic ibèric i protohistòric, per exemple, a la ue 8272 hi ha un perfil sencer d'una tapadora amb paral·lels al jaciment ibèric dels Estinçells de Verdú. La gran presència de ceràmica anterior a l'ocupació visigoda apunta amb tota seguretat, a l'existència d'un assentament, com a mínim, d'època ibèrica, amb materials amb cronologies des de finals de segle V a. C. (materials recuperats a la zona 8 sector 4).

D'aquest assentament ibèric, fins al moment, no se n'ha pogut documentar cap estructura, però hem de tenir en compte que només s'ha excavat fins a nivells geològics una petita part de la superfície del tossal i que, a la part septentrional és on el geològic té una cota més elevada, ja que a mesura que ens acostem a la gran plaça central, el tapàs natural fa pendent decreixent.

Durant la tercera campanya d'excavacions,¹ a més de l'excavació de la gran casa de

¹ L'objectiu fou netejar i documentar muralla. Dirigida els tres primers mesos per Marta Aguilà

l'angle nord-est també es va iniciar l'excavació de la casa contigua a l'oest (fig. 1, Z8 S6). Tot i tractar-se d'una estructura de dimensions més reduïdes, amb només dues habitacions, presenta una arquitectura interior més complexa, ja que s'hi han pogut documentar diferents llars lenticulars, una estructura que podria funcionar com a armari, un banc, un espai possiblement dedicat a la cuina i, a l'habitació posterior, una petita sitja. En aquesta habitació també s'han documentat diferents fases constructives, que com a la resta de jaciment, amb una cronologia relativa respecte a la resta de construccions.

4. L'urbanisme

Fins al moment s'han pogut documentar tres grans fases constructives del poblat visigot datades, de moment, de forma relativa. Les tres fases funcionen amb la muralla posada al descobert, però existeixen, en el vessant est, diversos murs anteriors a la construcció de la muralla i que, de moment, no podem atribuir a cap d'aquestes fases. De la fase més antiga tenim la construcció de la muralla, les sitges documentades a l'interior de les cases i els murs mitgers, que amb posterioritat patiran reformes. La segona fase es caracteritza per un buidament de l'estratigrafia anterior: es retalla i es buida part de l'estratigrafia de la fase antiga, deixant petits

testimonis arran de murs i, en alguns casos, construint murs de compartimentació, com és el cas de l'espai excavat durant la primera campanya o d'algun mur de compartimentació de la gran casa de la zona 8. Aquesta segona fase, al retallar l'estratigrafia anterior, malmet estructures, com poden ser sitges, i genera reformes interiors, ja sigui dins els diferents àmbits com ho testimonia la construcció de murs mitgers, o bé la reorganització de l'espai del poblat com ara l'obertura d'una nova porta a la muralla. Aquesta és la fase que tenim més ben conservada ja que quasi la totalitat dels elements recuperats pertanyen a aquesta fase. La tercera fase, la més moderna, només s'ha pogut documentar amb arrencaments de murs a la zona nord del tossal, sense estratigrafia associada ja que és la fase que ha patit més l'arrasament modern (fig. 2).

L'arquitectura del tossal del Moro és una construcció mixta amb sòcols de pedra calcària amb un alçat de tàpia. Fins al moment, donat l'estat d'excavació del jaciment, tot i no poder ser una afirmació rotunda, i tal com s'ha documentat en altres jaciments del mateix moment (puig Rom, el Bovalar, la Solana...), les cobertes podrien estar bastides amb fusta i ramatge, donada la total absència de teula als jaciments. L'urbanisme del tossal del Moro s'articula al voltant d'una plaça central, on s'ubica un edifici ex-

Fig. 2.
Vista aèria del jaciment.
Fotografia: Jordi Clariana.

Fig. 3.
Sivella visigoda,
segle VII.
Fotografia: Oriol Saula.
Arxiu Fotogràfic
del Museu Comarcal
de l'Urgell.

Fig. 4.
Sivella visigoda,
segona meitat
de segle VII-inicis
del segle VIII.
Fotografia: Oriol Saula.
Arxiu Fotogràfic
del Museu Comarcal
de l'Urgell.

cèntric. Les façanes s'obren al carrer que circumda la plaça, les parts posteriors de les cases s'adossen a la muralla, utilitzant-la com a mur de tancament posterior. L'edifici exempt situat a la plaça central i l'excavat a la primera campanya, al no tenir elements com llars de foc o sitges, que fins ara s'han documentat en tots els àmbits excavats, podrien funcionar com a zones d'emmagatzematge, possiblement fossin llocs comunals. Diem magatzems perquè durant l'excavació d'aquests espais tampoc es va recollir ni documentar cap element que denoti cap activitat productiva.

5. Les sivelles

Tal com ja hem apuntat anteriorment, al jaciment de Castellserà han aparegut dues sivelles de cinturó fora de context, sempre

vinculades a caus de conill, que no cal dir-ho, foraden l'estratigrafia. La primera sivella (fig. 3) va aparèixer a la zona 4, un espai que ha estat interpretat com una zona d'emmagatzematge o similar, no com un espai habitat. És una sivella liriforme de bronze de la que només s'ha conservat la placa, que és el que s'adossa a la corretja, tant la sivella pròpiament dita com la pua o agulla no s'han conservat. El perímetre de la placa està rodejat per 7 apèndixs que sobresurten de la placa, que sembla que presentin una decoració com de mitja lluna. L'espai entre els apèndixs estan decorats amb incisions. Entre aquests apèndixs i la part central de la placa, on trobem la decoració, hi ha una franja llisa, que emmarca la decoració central. Al centre apareixen tres figures esquemàtiques que podem identificar com animals aviformes. El tema decoratiu és una mena d'au, el cos de la qual s'enrotlla, destacant el cap, que és arrodonit, amb l'ull força gran i la boca acabada en bec, que en aquest cas està una mica obert. Al voltant del bec i de l'ull hi ha almenys una filera ondulada d'incisions, seguint la forma que faria el cos enrotllant-se, que a la part més allunyada d'on seria la sivella pròpiament dita, presenta tres fileres d'incisions. Aquestes incisions podrien voler representar les plomes. Al revers la placa presenta tres apèndixs amb perforació central per a la fixació de la corretja de pell de cinturó.

El tema decoratiu de la placa dins la bibliografia a vegades s'interpreta com un animal marí, encara que la interpretació més acceptada és la identificació amb aus. Els exemplars d'aquest tipus es daten al segle VII, especialment en la seva meitat i es consideren d'origen bizantí, encara que també se'n van produir a la península ibèrica. (DAURA, A.; PARDO, D.; PIÑERO, J. 1990-91).

La segona placa de sivella (fig. 4), no tenim la sivella pròpiament dita, és de perfil liriforme. La decoració es divideix en tres cossos separats per un cordó incís, que a més de separar els cossos també separa cadascuna de les figures representades. El costat més proper al cinturó, està format per dos rectangles emmarcats pel cordó incís amb el cap d'un ocell esquematitzat i el cos que s'envolta sobre ell mateix. El cos central està format per 4 cercles amb el mateix motiu decoratiu en cada un d'ells, cercles envoltats pel mateix cordó incís. La part més allunyada de la sivella, en forma de ronyó, està formada per dues parts en forma d'ala amb les seves representacions de l'ocell. Tot i ser el mateix motiu decoratiu, en els diferents espais delimitats pel cordó incís, la

postura de l'ocell no és la mateixa, al centre de la peça, sembla que només s'hi representi el cap, mentre que als extrems el cap s'acompanya del cos. Al revers, la placa presenta 4 apèndixs amb perforació central per a la fixació de la corretja de pell de cinturó.

Aquest tipus de peça es pot emmarcar dins una cronologia de segona meitat de segle VII-inicis del segle VIII (ALÓS, C.; SOLANES, E. 2003). El motiu decoratiu de les dues sivelles recuperades a Castellserà és el mateix, encara que en la primera sivella és més simple, mentre que a la segona l'espai està dividit en 8, ja siguin rectangles, cercles o lires i en elles la representació també és diferent.

6. Conclusions

Ens trobem davant un jaciment amb dos moments cronològics ben diferenciats, una fase ibèrica testimoniada pel material ceràmic, amb una cronologia aproximada entre el segle V a. C. i el II a. C. (cronologia aportada per una ceràmica àtica estampillada i per ceràmiques campanianes) i una fase visigoda posterior, datada de manera aproximada en el seu moment final per la sivella més moderna, amb una cronologia de meitat de segle VII-inicis de segle VIII.

Aquesta fase visigoda, amb les seves sub-fases, aprofita part de les estructures de l'assentament ibèric anterior, d'altres les construeix de nova planta, un exemple de nova construcció és la muralla que tanca el jaciment per la seva part superior.

L'excavació del tossal del Moro és encara molt incipient, només s'ha intervingut en una part del tossal, i l'estudi de ceràmica és en curs. Aquests fets limiten i condicionen la comprensió del jaciment, tot i així podem començar a copsar-ne la seva complexitat i excepcionalitat a les terres lleidatanes.

Les diferents intervencions al jaciment de Castellserà han permès posar al descobert un poblat visigot que de moment en terres lleidatanes no té paral·lel pel tipus de poblat que representa, ja que seria un *castrum* sense vinculació directa a cap basílica.

Aquest tipus de poblat, vinculat a un edifici de culte religiós seria el cas del Bovalar (Seròs, el Segrià).

L'habitat del tossal del Moro està definit per una bateria d'habitatges que s'adossen a la muralla —això pel que fa a les tres fases que es documenten a la part superior del tossal— que tot i no estar descoberta en la seva totalitat, sembla que encerclaria la part superior del tossal. Pel que fa a la muralla s'han documentat fins a tres portes, una de les quals s'ha excavat, totes elles situades a l'est del jaciment. Són portes estretes, aproximadament d'un metre d'amplada i que han estat tapiades. Fins al moment només s'ha documentat un edifici exempt, el que està situat al centre de la plaça. L'excavació d'aquest edifici no ha donat cap element, ni material ni arquitectònic, que faci pensar que l'espai està dedicat a habitatge, podria haver funcionat com a magatzem o zona de transformació de matèries primeres. Un estudi més acurat del material moble recuperat en aquest àmbit durant l'excavació ens podrà ajudar a determinar el seu ús.

Existeixen fases, fins ara documentades al vessant S-SE, que són anteriors al bastiment de la muralla i que encara estan per definir cronològicament. La construcció de la muralla ens pot indicar un moment en què la inseguretat va augmentar fent necessària la construcció d'aquest element defensiu a la part alta del tossal.

El poblat visigot s'estableix sobre un jaciment ibèric, del qual s'han datat almenys dos moments cronològics, segle V a. C. (ceràmica àtica estampillada) i s. II a. C. (ceràmica campaniana), sense poder definir si l'ocupació és continuada o no. L'assentament ibèric podria ser la continuïtat d'un poblament anterior, emmarcable dins l'edat del ferro —presència de ceràmica acanalada, decorada amb cordons i incisions— del qual de moment no tenim estructures; les dues ocupacions prèvies a la visigoda estan sense determinar, ni cronològicament ni espacialment. Tenint en compte la importació de ceràmica grega es pot situar la fase ibèrica del tossal del Moro dins l'ibèric antic.

Bibliografia

- ALÓS, C.; SOLANES, E.: "Interpretació de l'aixovar de la necròpolis visigòtica de Palous (Camarasa, la Noguera): apunts sobre l'adobatge de pells a l'antiguitat tardana", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 13, 2003.
- BARRASSETAS, E. (coord.): *La Solana. Memòria de l'excavació arqueològica al jaciment* (Cubelles, el Garraf), Direcció General del Patrimoni Cultural, Àrea de coneixement i recerca, Barcelona 2007.
- DAURA I JORBA, A.; PARDO I CIRCUNS, D.; PIÑERO I SUBIRANA, J.: "Notícia sobre la troballa d'una peça de cinturó visigòtica a Salabernada (Artés, Bages)", *Acta Mediaevalia* 11-12, 1990-91, Barcelona.
- ESCALA, O.; NIETO, A.: "Vilans de Reig (els Torms, les Garrigues): un assentament rural del segle VII d. C.", *Revista d'Arqueologia de Ponent* 14, Lleida 2004.
- FOLCH, C.; GIBERT, J.; MARTÍN, J.; RODRIGO, E.: *L'ocupació de l'alta edat mitjana del jaciment del Serrat dels Tres Hereus (Casserres, Berguedà)*, III Congrés d'arqueologia medieval i moderna a Catalunya, vol. II, Sabadell 2007.
- GURT, J. M.; NAVARRO, R.: "Les transformacions en els assentaments i en el territori durant l'antiguitat tardana", *Cota zero* 20, 2005, Vic.
- MORELL I CORTÉS, N.: "Forjant el passat: recerques arqueològiques entorn la metal·lúrgia del ferro al Serrat dels Tres Hereus", *L'Erol*, Revista Cultural del Berguedà, núm. 91, 2006.
- PALOL, P.: *El castrum del Puig de les Muralles de Puigrom (Roses, Alt Empordà)*, Sèrie Monogràfica 22, Museu d'Arqueologia de Catalunya, Girona 2004.
- PALOL, P.: "Las excavaciones del conjunto de "El Bovalar", Serós (Segrià, Lérida) y el reino de Akhila", *Los visigodos. Historia y civilización. Antigüedad y cristianismo (Murcia)* III, 1986.
- PUCHE, J. M.; SORRIBES, E.: "La necròpolis d'Almenara i el seu entorn: una revisió cronològicocultural", *Urtx, Revista Cultural de l'Urgell* 5, 1991.
- ROIG BUXÓ, J.: "Asentamientos rurales y poblados tardoantiguos y altomedievales en Cataluña (siglos VI al X)", *The archaeology of early medieval villages in Europe*. Universidad del País Vasco. Bilbao 2009.